

УДК 338.43:631.15:332.1

Тимошенко М.М.
кандидат економічних наук, доцент, директор
Житомирського агротехнічного коледжу

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОЦІНКИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ: АЛГОРИТМ, СТРУКТУРНА СХЕМА ТА ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF ASSESSMENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL TERRITORIES: ALGORITHM, STRUCTURAL SCHEME AND INVESTIGATION TOOLS OF THE RESEARCH

АНОТАЦІЯ

У статті розкрито науково-методичні засади оцінювання сучасного стану розвитку сільських територій. Наведено структурну схему проведення дослідження, а також розроблено його алгоритм. Здійснено систематизацію методів і дослідницьких технологій вивчення проблем розвитку сільських територій та їхніх складових, а саме природно-ресурсного і трудового потенціалу, господарських об'єктів, соціально-демографічних, економічних, інноваційних, екологічних процесів. Доведено, що без постійного розвитку та вдосконалення науково-методичного інструментарію неможливо оцінити гостроту наявних соціально-економічних проблем сталого розвитку сільських територій, а також розробити стратегічні напрями їх вирішення.

Ключові слова: сільські території, сталий розвиток, організаційно-економічний механізм, методи дослідження, стратегія розвитку.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрыты научно-методические основы оценивания современного состояния развития сельских территорий. Приведена структурная схема проведения исследования, а также разработан его алгоритм. Осуществлена систематизация методов и исследовательских технологий изучения проблем развития сельских территорий и их составляющих, а именно природно-ресурсного и трудового потенциала, хозяйственных объектов, социально-демографических, экономических, инновационных, экологических процессов. Доказано, что без постоянного развития и совершенствования научно-методического инструментария, невозможно оценить остроту существующих социально-экономических проблем устойчивого развития сельских территорий, а также разработать стратегические направления их решения.

Ключевые слова: сельские территории, устойчивое развитие, организационно-экономический механизм, методы исследования, стратегия развития.

ANNOTATION

The article deals with the scientific and methodological principles of assessment of current development of rural territories. It is presented the structural scheme of the research and developed its algorithm. It is carried out the systematization of methods and research technologies of the study of problems of the development of rural territories and their components – natural resources and labor potential, economic objects, socio-demographic, economic, innovative, ecological processes. It is proved that without constant development and improvement of scientific and methodical tools it is impossible to assess the severity of existing socio-economic problems of sustainable development of rural territories and to develop strategic directions for their solution.

Keywords: rural territories, sustainable development, organizational and economic mechanism, research methods, the strategy of the development.

Постановка проблеми. Аналіз сучасного стану соціально-економічного розвитку сільських територій показує, що, незважаючи на

окремі позитивні зміни, досягнуті в результаті трансформаційних перетворень в аграрному секторі економіки, відбуваються занепад та руйнація українського села. Спроби вирішення проблем сільської місцевості розвитку мають безсистемний і некомплексний характер, розроблені стратегії і концепції подальшого розвитку агросфери носять декларативний характер, через що не дають результатів. Відповідно до глобальних тенденцій сучасного соціально-економічного розвитку набуває актуальності розробка нових теоретико-методологічних підходів до організації сільських територій, оцінки стану їх розвитку, виокремлення нагальних проблем та вдосконалення стратегічного управління ними тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досить глибоко концептуальні засади та стратегічні напрями розвитку сільських територій досліджували такі економісти-аграрники, як, зокрема, В.А. Барановський, О.М. Бородіна, О.М. Булавка, О.І. Гуртов [1], В.К. Збарський, М.Й. Малік [8], І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин. Спробу здійснити аналіз та оцінку рівня сталого соціально-економічного сільського розвитку зробили І.П. Ковальчук, Т.О. Євсюков [5; 6], Т.О. Зінчук, Н.М. Куцмус [4], А.В. Лісовий [7], О.І. Павлов [11], О.П. Славкова [14], Т.О. Мороз [9] та інші вчені.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вирішення подальших теоретичних і практичних завдань щодо формування дієвого організаційно-економічного механізму реалізації стратегії сталого соціально-економічного розвитку сільських територій України потребує обґрунтування алгоритму, структурної схеми, систематизації методів і дослідницьких технологій дослідження сучасного стану сільських територій та їхніх складових, а саме природно-ресурсного і трудового потенціалу, господарських об'єктів, соціально-демографічних, економічних, інноваційних, екологічних процесів.

Мета статті полягає в науково-методичному обґрунтуванні та розробці аналітико-синтезуючої схеми дослідження сучасного стану сільських територій та їх складових, а саме природо-ресурсного та трудового потенціалу,

соціально-демографічних, виробничо-економічних та екологічних проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концептуальне забезпечення розробки ефективного організаційно-економічного механізму реалізації стратегії сталого розвитку сільських територій характеризується пошуком методологічного обґрунтування схем ієрархічної взаємодії об'єкта та суб'єкта дослідження на макро-, мезорівнях та локальному рівнях аграрного соціально-економічного простору. Досліджуючи науково-методологічні основи організації системного розвитку сільських територій України, М.В. Смушак визначив такі особливості сільських територій як об'єкт дослідження, що має вагомий вплив на вибір методів та дослідницьких технологій комплексного аналізу сучасного стану сільського розвитку та оцінки рівня гостроти наявних проблем [15]:

- сільські території мають багатofункціональний характер і є соціально-економічною і виробничо-господарською базою аграрної сфери економіки;
- сільські території є системою, що складається із підсистем і водночас є підсистемою інших систем;
- сільські території функціонують та розвиваються не ізольовано, а в рамках регіональної та загальнодержавної політики;
- найважливішим структурним елементом кожної конкретної сільської території є її соціальна складова;
- становлення та ефективне функціонування кожної сільської території безпосередньо залежить від рівня синхронізації розвитку всіх її складових;
- винятково важливою передумовою ефективного функціонування сільських територій є всебічно опрацьований план їх системного розвитку з орієнтацією на кінцеві результати;
- ключовими факторами розвитку сільських територій є децентралізація процесів правління територіальним розвитком та створення ефективних сільських громад;
- основою розвитку сільських територій є розвиток на них підприємництва;
- ключовим інструментом політики системного розвитку сільських територій має стати розвиток соціальної інфраструктури;
- програма розвитку сільських територій повинна відповідати стратегічним напрямам розвитку українського села та європейській практиці.

Проблема використання аналітико-синтезуючих підходів до вивчення сільських територій є порівняно новою. Детальне вивчення та узагальнення наявних методичних підходів до аналізу та оцінки рівня сталого сільського розвитку свідчить про необхідність розробки більш об'єктивного та ґрунтового механізму оцінки розвитку сільської території та на його основі структурної схеми комплексного аналізу економічної, екологічної та соціальної

складових сільського розвитку. Адаптувавши наявні методичні підходи, ми розробили алгоритм проведення аналітичного дослідження сталого розвитку сільських територій, який повинен включати три етапи, а саме підготовчий, аналітично-розрахунковий і завершальний. Деталізацію кожного з цих етапів представлено на рис. 1.

Етап перший – *підготовчий (початковий) етап*. На цьому етапі визначаються мета, завдання, об'єкт та предмет дослідження сталого розвитку сільських територій, вибираються методи його здійснення та джерела інформації. Метою аналізу є об'єктивна діагностика стану сталого сільського розвитку. Інформаційною базою забезпечення комплексної діагностики виступає наявна статистична інформація офіційних державних органів та нормативно-правові акти України. Як стверджують вчені, для більш ефективного використання статистичних даних доцільно дотримуватись таких вимог, як, зокрема, вірогідність, системність, достовірність, порівнянність, адекватність, вимірювання [9].

Вважаємо, що критерії та показники дослідження соціально-економічних процесів розвитку сільських територій повинні будуватися на одній концептуальній основі, об'єднуватися єдиним банком даних в рамках інформаційної системи, а також співвідноситись з вітчизняними або міжнародними нормативними значеннями. Залежно від поставленої мети та об'єкта дослідження формуються напрями здійснення аналітичних розрахунків.

Другий етап – *розрахунково-аналітичний етап*, який передбачає діагностику сталого розвитку соціальної, економічної та екологічної складових сільського розвитку. Доцільним вбачається детальне дослідження інституційного середовища сільського розвитку як сукупності найважливіших фундаментальних соціальних, правових, політичних, економічних, культурних, морально-етичних правил і норм (інститутів), що визначають поведінку та взаємовідносини в суспільстві. В контексті цього дослідження В.М. Юр'єв зазначає, що інституціоналізація стійкого розвитку – це процес систематизованої організації взаємодії між економічними агентами в соціальній, економічній та екологічній сферах, а також створення критеріїв таких відносин та закріплення їх в нормативному порядку за допомогою формування та впровадження у практику відповідних інституцій у вигляді системи нормативно-правових актів, що в сукупності створюють інституціональне середовище [20]. Більш детальний аналіз проблем, пов'язаних із недосконалістю інституціональних засад розвитку села та сільських територій, буде здійснено в наступному параграфі. На рис. 2 наведено структурну схему здійснення аналізу та оцінки соціально-еколого-економічного розвитку сільських територій.

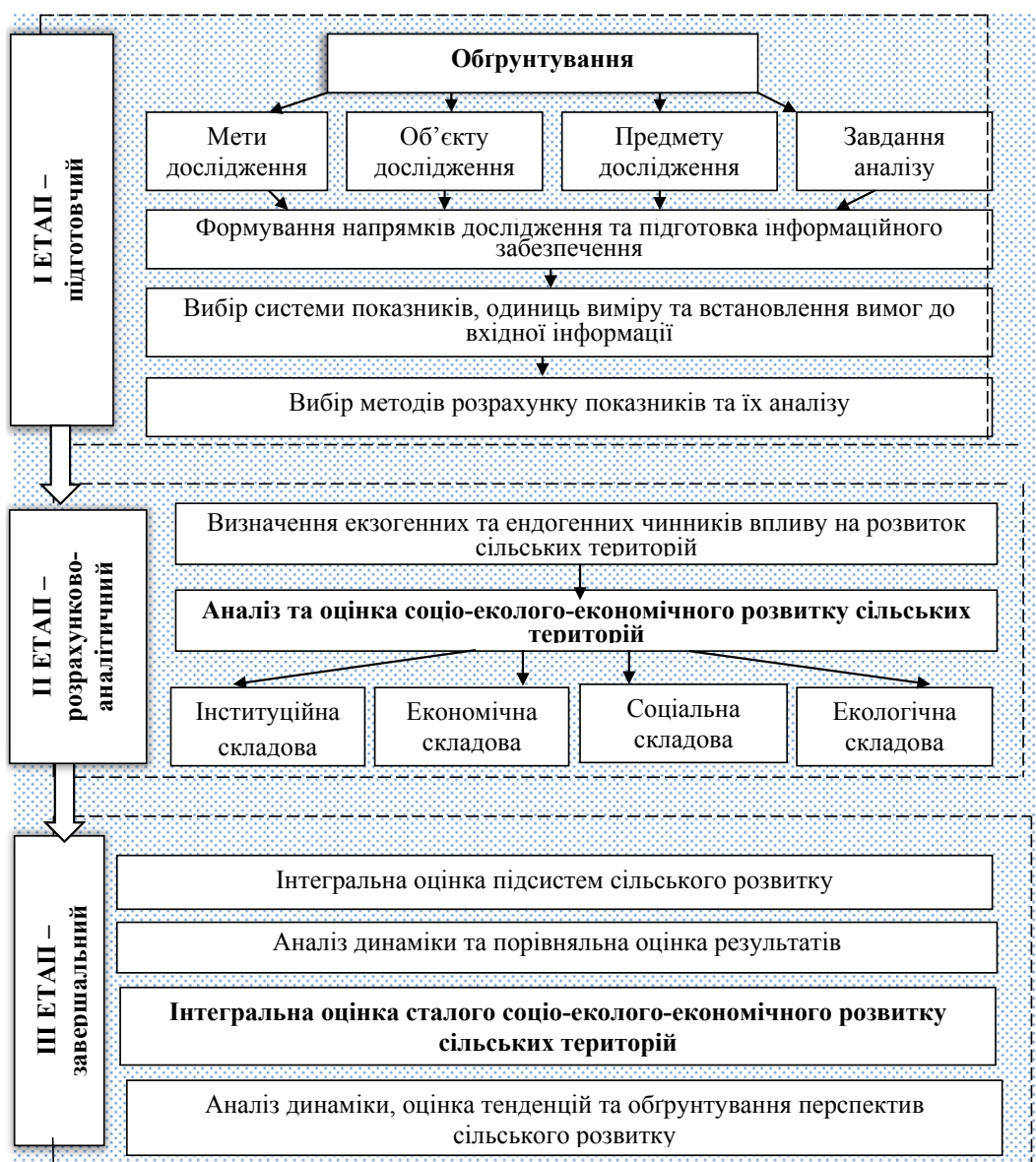

Рис. 1. Основні етапи аналітичного дослідження сталого розвитку сільських територій
Джерело: власна розробка автора

Оскільки важливою передумовою розвитку сільських територій є людський капітал (кількість населення, демографічний стан, міграція, зайнятість, матеріальна заінтересованість та соціальний захист), аналіз стану розвитку сільських територій доцільно розпочати з діагностики соціальної складової. Варто зазначити, що у стратегічних тенденціях розвитку і спрямування соціальної складової сталого розвитку акцентується увага на важливості збереження стабільності наявних суспільних систем, зокрема недопущення руйнівних соціальних конфліктів, шляхом справедливого розподілу благ між людьми [10, с. 19]. Директор ПРООН Р. Рігер у своїй доповіді «Сталий розвиток і рівність можливостей: краще майбутнє для всіх» (2011 р.) визначає сучасні світові стратегічні тенденції політики сталого розвитку в соціальній сфері та наголошує на нерозрив-

ності взаємозв'язку між сталістю та основними питаннями рівності можливостей щодо продуктивної зайнятості, освіти, охорони здоров'я тощо [18].

У дослідженні соціальних особливостей розвитку сільських територій перш за все слід звернути увагу на вивчення соціально-демографічних процесів, таких як, зокрема, розвиток поселенської мережі і динаміка кількості наявного та постійного сільського населення; демо-відтворювальні процеси та старіння населення; якісні та кількісні зміни у їх віковій та статевій структурі; проблеми міграційного руху; стан здоров'я. Також важливо проаналізувати кон'юнктуру ринку праці, визначити показники зайнятості, самозайнятості і безробіття, встановити їх причини. Особливу увагу варто приділити матеріальній та нематеріальній мотивації праці зайнятих в аграрній сфері, ана-

Рис. 2. Структурна схема діагностики сучасного стану сільських територій та оцінювання гостроти соціально-еколого-економічних проблем

Джерело: власна розробка автора

лізу джерел доходів і витрат сільських жителів, визначенню показників, що характеризують рівень та якість їх життя.

Соціально-економічний розвиток сільської місцевості значною мірою залежить від стану соціальної інфраструктури, яка включає мережу комунально-побутових, освітньо-виховних, культурно-оздоровчих, торговельно-обслуговуючих підприємств, установ, закладів, а також окремих служб (транспорту, зв'язку, комунікацій, водо-, газо-, електропостачання тощо) з їх матеріальною базою, працівниками, господарськими та іншими зв'язками. Досліджуючи соціально-трудова потенціал українського села, Ю.Ф. Мельник, Б.К. Супіханов, Ю.Я. Лузан та інші вчені зазначають, що соціальна інфраструктура села визначає матеріальну основу життєвих потреб населення, є необхідною умовою всебічного розвитку людини як особистості для здійснення її активної трудової діяльності. Тому соціальний розвиток села є одним з найважливіших напрямів аграрної політики країни, який спрямований на досягнення високої продуктивності сільськогосподарського виробництва та підвищення на цій

основі життєвого рівня сільського населення [17, с. 121–122].

Під час дослідження соціальних негараздів (проблем) села доцільно вивчити криміногенну ситуацію, рівень поширення таких негативних явищ, як, зокрема, алкоголізм, наркоманія, СНІД. Вважаємо, що дослідження проблем соціального розвитку сільських територій є першоосновою діагностики сільських проблем, оскільки населення є природною основою формування трудового потенціалу, носієм моралі, психології, політики, культури тощо. Інформаційною базою тут виступають статистичні дані, матеріали опитування та анкетування населення, опубліковані результати досліджень окремих вчених та фахівців тощо.

Оцінка екологічної складової передбачає аналіз та оцінювання природо-ресурсного потенціалу розвитку села, складовими якого є:

- земельні ресурси;
- водні ресурси;
- лісорослинні, рибні та мисливські ресурси;
- мінерально-сировинні ресурси;
- природоохоронні ресурси;
- рекреаційні ресурси.

І.П. Ковальчук та Т.О. Євсюков зазначають, що для оцінювання запасів вищевказаних ресурсів і можливостей їхнього господарського використання доцільно застосовувати три основні підходи, а саме економічний, географічний та екологічний [6, с. 87]. Прикладами визначення природо-ресурсного потенціалу України, її областей, адміністративних районів та природно-економічних регіонів можуть слугувати концептуальна праця В.П. Руденка «Географія природо-ресурсного потенціалу України» [13] та напрацювання вчених Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України» [2; 16; 19].

Аналіз структури землекористування, її динаміки, загроз і ризиків, пов'язаних з необхідністю впровадження ринку землі, є нині одним із першочергових завдань у контексті сучасного екобезпечного використання земельних ресурсів. Доцільним вбачається виявлення деградованих, малородючих, порушених та забруднених земель у структурі землекористування в сільській місцевості, адже відомо, що використання таких земель завдає чималих щорічних екологічно-економічних збитків аграрному сектору та довкіллю.

Оцінка складу та структури землекористування базується на відповідних даних, відомостях і матеріалах державної статистичної звітності, Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державного комітету України із земельних ресурсів тощо. Варто зазначити, що, зокрема, у відомостях обліку кількості земель містяться дані, які характеризують кожну земельну ділянку за площею та складом угідь; окремо ведеться облік за власниками земель та землекористувачами, зокрема орендарями; виокремлено зрошувані та осушувальні землі; земельні ділянки, що оподатковуються та не оподатковуються. Для об'єктивної оцінки екологічної складової сталого розвитку сільських територій необхідно здійснити аналіз якості ґрунтів, їх фактичної та потенційної родючості, агроекологічного стану, деградаційних процесів та багаторічних змін цих параметрів. Потужною інформаційною базою, що характеризує стан та якість ґрунтового покриву, відповідно до Земельного кодексу України (ст. ст. 193–204), виступає розділ Державного земельного кадастру «Якісна оцінка земель» [3].

В умовах наростання екологічних та природоохоронних проблем набуває значної актуальності оцінка екологічної ефективності господарювання, оскільки від стану і методів використання природних факторів залежать не тільки продуктивність сільськогосподарського виробництва, але й охорона природи, що є первинним джерелом усіх виробничих процесів. Вважаємо, що результати такої оцінки слід здійснювати згідно з міжнародними стандартами у галузі управління навколишнім

середовищем, зокрема стандартом ISO14000. Досліджуючи перспективи розвитку сільських територій на засадах раціонального природокористування та екологічно-безпечного агропромислового виробництва, відомі вітчизняні вчені М.Й. Малік та М.А. Хвесик наголошують на тому, що нинішній напрям розвитку національного АПК як у техніко-технологічному, так і в соціально-економічному відношенні не забезпечує раціонального аграрного природного користування, екологічно зрівноваженого, сталого розвитку екосистем, отже, ефективного та конкурентоспроможного функціонування агросфери [8, с. 7].

Оцінку економічної складової сталого розвитку сільських територій доцільно розпочати з аналізу матеріально-технічного та фінансового забезпечення сфери аграрного виробництва. За останні роки в розвитку виробничої сфери на селі спостерігається деградація матеріально-технічної бази. Вирішальне значення впливу матеріально-технічних чинників на ефективність виробництва зумовлене тим, що в технологіях вирощування рослинницької продукції великих підприємств механізовані роботи становлять 90–95% усіх операцій, а в малих фермерських господарствах – 65–75%. Придбати нові технічні засоби ні сільськогосподарські підприємства, ні господарства населення після реалізації продукції неспроможні, відповідно, неможливо застосувати досконалі технології в галузях рослинництва і тваринництва. Тому лише на основі державної підтримки розвитку сільськогосподарського машинобудування та аграрного виробництва на сучасному етапі можна (хоч і з деяким запізненням) здійснити техніко-технологічне переобладнання машинобудування, забезпечити проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок, впровадження нових машин і комплексів, підвищити інноваційність розвитку галузі, як наслідок, забезпечити сталий економічний розвиток сільських територій [12, с. 35–37].

Основними джерелами інформації тут слугують показники статистичної звітності про стан сільськогосподарської техніки і надходження пального; показники розвитку галузей рослинництва та тваринництва; основні економічні показники роботи сільгоспідприємств (форма 50-СГ) та фермерських господарств; Баланс та Звіт про фінансові результати тощо. Задля оцінювання продовольчого забезпечення сільського населення необхідно скористатись даними «Балансів сільськогосподарської продукції», які розраховують станом на 1 січня, Звітів про реалізацію сільськогосподарської продукції тощо. Під час дослідження ринкової інфраструктури села значну увагу слід звернути на аналіз таких чинників, як, зокрема, доступність аграрних товаровиробників до локальних та регіональних ринків збуту продукції, розвиток сільськогосподарської обслу-

говуючої кооперації, доступність до транспортної мережі.

Раціональна організаційна структура і досконала структура управління сільськими територіями в умовах децентралізації є важливим чинником розвитку сільських територій. Адже, як справедливо зазначає О.І. Гуторов, децентралізація для сільських територій передбачає процес розширення та зміцнення їх прав і повноважень за одночасного звуження прав і повноважень відповідних центральних органів управління з метою оптимізації та підвищення ефективності управління суспільно важливими справами, найповнішої реалізації місцевих інтересів. Серед очікуваних наслідків, що зумовлюють тенденцію передачі більшого обсягу повноважень та відповідальності сільським громадам, можна виділити насамперед ефективніший місцевий розвиток і впровадження демократії та захист прав громадян [1]. Саме комплексна оцінка та аналіз організаційно-управлінських аспектів сталого економічного розвитку сільських територій дадуть змогу забезпечити посилення ролі сільських громад у плануванні, використанні та нарощуванні соціально-економічного потенціалу сільських територій.

Задля вивчення охарактеризованих соціально-еколого-економічних проблем розвитку сільських територій необхідними вбачаються створення та забезпечення функціонування інформаційно-аналітичної системи моніторингу соціально-економічних показників стану сільської місцевості. Аналіз взаємозалежності екологічних і соціально-економічних характеристик сільських територій як природно-господарської системи можливо виключно на основі використання офіційних або інших визнаних вимірювань певних параметрів за допомогою вибраної методики дослідження. Усю сукупність застосовуваних у дослідженні сталого розвитку сільських територій методів, способів і прийомів доцільно інтегрувати у так звані дослідницькі технології. Варто зазначити, що особливості сільського господарства як галузі, невизначеність та ризик аграрного виробництва, непересічне значення сільського укладу та сільських територій, євроінтеграційні та глобалізаційні трансформаційні процеси й інші чинники обумовлюють доцільність перегляду запропонованих методів та прийомів, а також їх удосконалення.

Для проведення дослідження необхідно не лише визначити характеристики екологічної та соціально-економічної ситуації, але й виявити взаємозв'язки та взаємозалежності між ними. Саме кореляційний та багатофакторний аналіз дає змогу виявити стохастичну залежність між випадковими величинами, адже їх метою є встановлення тісноти зв'язків між явищами, об'єктами чи процесами. Це дасть змогу здійснювати науково обґрунтоване прогнозування розвитку соціально-демографічних, економічних, інноваційно-інвестиційних, екологічних

та інших процесів, що відбуваються в українському селі.

Важливими завданнями дослідження сталого розвитку сільських територій є збір, систематизація, формування баз даних про наявність і стан виробничо-ресурсного та трудового потенціалу, характер та інтенсивність його використання. Доцільними вбачаються тематичне структурування отриманих даних, їх аналіз, візуалізація результатів дослідження. Лише високоякісна та достовірна інформація про стан соціально-демографічних, екологічних та економіко-виробничих проблем може стати запорукою успішного вирішення розробки організаційно-економічного механізму реалізації стратегії сталого розвитку сільських територій в сучасних умовах.

Висновки. Отже, з урахуванням гостроти економічних проблем, пов'язаних передусім з євроінтеграційною перспективою України, соціально-демографічною кризою та її наслідками; проблем природоохоронного характеру, що нині особливо загострилися в українському селі; низки інших проблем, зумовлених насамперед відсутністю достовірної інформації про різні аспекти функціонування сільської місцевості за умов децентралізації, існує нагальна потреба обґрунтування концептуальних засад, удосконалення методології та розробки комплексних методик дослідження розвитку сільських територій. Без постійного розвитку та вдосконалення науково-методичного інструментарію, що у своїй сукупності формує алгоритм, засоби та прийоми дослідницьких технологій, неможливо оцінити гостроту наявних соціально-економічних проблем сталого розвитку сільських територій та розробити стратегічні напрями їх вирішення.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Гуторов О.І. Розвиток сільських територій в умовах децентралізації. Глобальні та національні проблеми економіки: електронне наукове фахове видання. 2014. Вип. 2. URL: <http://global-national.in.ua/vipusk-1-2014/212-gutorov-o-i-rozvitok-silskikh-teritorij-v-umovakh-detsentralizatsiji>.
2. Економічна оцінка природного багатства України: монографія / за заг. ред. С.І. Пирожкова, М.А. Хвесика. Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2015. 396 с.
3. Земельний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. № 3–4. Ст. 27.
4. Зінчук Т.О., Куцмус Н.М. Методологічні підходи до оцінки умов та результатів сільського розвитку. Вісник Житомирського НАЕУ. 2010. № 1. С. 3–11.
5. Ковальчук І.П., Євсюков Т.О. Комплексний аналіз сучасного стану сільських територій: структурна схема, алгоритми, методи і дослідницькі технології. Землеустрій і кадастр. 2008. № 4. С. 20–35.
6. Ковальчук І.П., Євсюков Т.О. Дослідження сучасного стану сільських територій: підходи, алгоритми, методи. Природа Західного Полісся та прилеглих територій. 2009. С. 84–97.
7. Лісовий А.В. Методичні підходи до оцінювання сільських територій України. Економіка АПК. 2006. № 8. С. 123–131.

8. Малік М.Й., Хвесик М.А. Сталий розвиток сільських територій на засадах раціонального природокористування та еколого-безпечного агропромислового виробництва. Економіка АПК. 2010. № 5. С. 3–12.
9. Мороз Т.О. Методика оцінки сталого розвитку сільських територій. Економіка і фінанси. 2014. № 3. С. 28–33.
10. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. Б.Є. Патона. Київ: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. 72 с.
11. Павлов О.І. Сільські території: теоретико-методичні засади дослідження. Регіональна історія України. 2009. Вип. 3. С. 113–132.
12. Підлісецький Г.М., Товстопят В.Л., Бурилко А.В. Матеріально-технічна база аграрного виробництва: стан та проблеми відтворення. Агроінком. 2008. № 5–6. С. 34–39.
13. Руденко В.П. Географія природо-ресурсного потенціалу України: у 3 ч.: підруч. Київ: ВД «К. –М. Академія»; Чернівці: Зелена Буковина, 1999. 568 с.
14. Славкова О.П. Розвиток сільських територій: теорія, методологія, практика. Суми: Сумський НАУ, 2010. 330 с.
15. Смушак М.В. Науково-методологічні основи організації системного розвитку сільських територій України. Економіка: проблеми теорії та практики. 2005. Вип. 209. Т. 1. С. 247–254.
16. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: вектори реального поступу: національна доповідь / за ред. Е.М. Лібанової, М.А. Хвесика. Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2017. 864 с.
17. Мельник Ю.Ф., Супіханов Б.К., Лузан Ю.Я. та ін. Соціально-трудовий потенціал українського села. Стан, проблеми, шляхи вирішення Київ: НДІ «Укragропромпродуктивність», 2007. 352 с.
18. Піреп Р. Сталий розвиток і рівність можливостей: краще майбутнє для всіх: доповідь. 2011. URL: <http://svitppt.com.ua/rizne/staliy-rozvitok-i-rivnist-mozhливostey-krasche-maybutnedlya-vsih.html>.
19. Сучасні напрями економічного забезпечення раціонального природокористування в Україні / за наук. ред. М.А. Хвесика, С.О. Лизуна. Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. 64 с.
20. Юр'єв В.М., Мешков Д.В. Процеси інституціоналізації як чинник стійкого розвитку економіки: методологічний аспект. Вісник ТГУ. 2008. Вип. 6 (62). С. 119–123.